

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ, АРХЕОЛОГІЇ ТА МЕТОДИКИ ВИКЛАДАННЯ**

**ВИВЧЕННЯ ПСИХОЛОГІЇ КУРКУЛЬСТВА (1920-1930 РР.)
В ЗАКЛАДАХ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Кваліфікаційна робота (проект)
на здобуття ступеня вищої освіти «магістр»

Виконала: здобувачка II курсу
07-241М групи
Спеціальності 014 Середня освіта
Спеціалізації 014.03 Історія
Освітньо-професійної програми
Середня освіта (історія)
Халак Іванна Олександрівна
Керівник: д.і.н., професор
Водотика Сергій Григорович
Рецензентка: к.і.н., доцентка,
доцентка кафедри суспільних наук
Херсонської філії Національного
університету кораблебудування
ім. адмірала Макарова
Коновалова Ганна Василівна

ЗМІСТ

ВСТУП	3
Розділ 1 Історіографія та джерельна база дослідження	6
РОЗДІЛ 2. Радянська політика ліквідації куркульства у міжвоєнний період ХХ ст.	9
2.1. Основні віхи знищення заможного селянства на українських землях	9
2.2. Репресії щодо українського населення як складова розкуркулення	17
РОЗДІЛ 3. Формування нових психологічних рис та ціннісних орієнтирів селянства у результаті політики ліквідації куркульства	28
РОЗДІЛ 4. Вивчення історії та психології куркульства на уроках історії в закладах загальної середньої освіти	39
ВИСНОВКИ	42
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	44
ДОДАТКИ	
Додаток А. Кодекс академічної доброчесності здобувача освіти ХДУ.....	47

ВСТУП

Міжвоєнний період ХХ ст. ознаменувався якісними змінами в українському радянському суспільстві. Проведення курсу на індустріалізацію, урбанізацію та колективізацію суттєво вплинуло на відносини між суспільними прошарками, змінило спосіб життя мешканців і міст, і сіл. Формувалося покоління, що активно включалося у боротьбу з ворогами партії. У цьому переліку бачимо й заможних селян, що отримали найменування «куркулів». Радянська влада протягом 1930-х рр. активно надавала негативного відіткну цьому найменуванню, поширюючи уявлення про селян-хазяїв як про соціально чужих елементів для радянського суспільства.

Наслідки радянських практик розкуркулення були жахливими для українського селянства. Масові депортації, репресії призвели до загибелі тисяч людей. Крім того, українське суспільство до сьогодні відчуває відголоски від тих психологічних, ціннісних, моральних змін, що сталися з людьми в умовах тоталітарного режиму. Процес декомунізації, що відбувається зараз у нашій державі, вимагає не лише вдумливого ставлення до результатів радянських практик на момент їх впровадження. Необхідно окреслити й зрозуміти зміни морально-світоглядних цінностей та особливостей побутових практик, що відбулися у житті радянських містян та селян. Серед таких проблем стоїть і питання провадження розкуркулення на українських землях. Окреслені моменти зумовлюють **актуальність** обраної теми кваліфікаційної роботи.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Кваліфікаційна робота виконана відповідно до ініціативної теми кафедри історії, археології та методики викладання, яка передбачає вивчення різних аспектів регіональної історії, а саме: «Регіональна історія України: історіографія, методологія та джерельна база».

Суттєвою складовою у рамках ініціативної теми кафедри є процес провадження розкуркулення у різних регіонах України та визначення особливостей морально-ціннісних та психологічних змін, що відбувалися серед українського селянства.

Мета дослідження у рамках кваліфікаційної роботи – вивчення визначальних рис ліквідації куркульства на українських землях, дослідження ціннісно-моральних змін серед селянства у результаті цих заходів радянської влади та окреслення перспектив представлення психології куркульства у курсі історії у закладах середньої освіти.

Установлена мети кваліфікаційної роботи потребує розкриття низки **завдань**:

- охарактеризувати особливості вивчення теми та потенціал джерельної бази;
- визначити ключові моменти радянської політики щодо знищення куркульства на українських землях;
- проаналізувати результати репресій щодо українського селянства;
- окреслити процес формування нових ціннісних орієнтирів та психологічних рис українського селянства у ході провадження політики ліквідації куркульства;
- розглянути шляхи презентації теми у курсі історії у закладах середньої освіти.

Об'єкт дослідження кваліфікаційної роботи – соціально-економічний та політичний розвиток українських земель у 1920–1930-х роках.

Предмет дослідження кваліфікаційної роботи – психологія куркульства (1920–1930 рр.) у курсі історії у закладах середньої освіти.

Територіальні межі кваліфікаційної роботи визначаються українськими територіями, що входили до складу СРСР у 1920–1930-х роках.

Хронологічні межі роботи визначаються змінами у політиці радянського керівництва та початком процесу розкуркулення у 1920-х роках та провадженням цієї політики у 1930-х роках.

Методологічну основу кваліфікаційної роботи становлять загальні принципи наукового пізнання. У першу чергу, дослідження спиралося на принцип історизму, що дало змогу проаналізувати психологічні зміни серед українського селянства через призму соціально-економічних та політичних обставини. Використовувалися у ході опрацювання теми кваліфікаційної роботи й методи порівняння, систематизації, узагальнення, періодизації. Обрана тема дослідження кваліфікаційної роботи дозволила використовувати міжпредметні зв'язки, зокрема, з психологією, економікою, політологією.

Наукова новизна отриманих результатів дослідження у першу чергу міститься в тому, що вперше показано перспективність та варіативність використання результатів дослідження з даної теми у ході викладання курсу історії в закладах загальної середньої освіти.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали, отримані у ході опрацювання теми кваліфікаційної роботи, можуть використовуватися для підготовки означених у роботі тем шкільного курсу історії в 10 – 11 класах та семінарських занять у закладах вищої освіти з курсів «Новітня історія України», «Новітні досягнення з історії України».

Апробація результатів роботи. Результати дослідження пройшли апробацію під час участі у Міжнародній науково-практичній конференції «Філософські обрії сьогодення» (18 листопада 2021 р., Херсонський державний аграрно-економічний університет).

Публікації. За темою кваліфікаційна роботи підготовлено наукову статтю «Формування нових ціннісних орієнтирів селянства у результаті політики ліквідації куркульства» до збірника Матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Філософські обрії сьогодення».

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДжЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

Прошло уже тридцять років з моменту зникнення з політичної мапи світу держави СРСР. За цей час відбувалося багатоаспектне переосмислення радянської історії, розкриття злочинної політики радянського режиму. На жаль, закріплені за радянських часів традиції, переконання та цінності зберігаються в повсякденні наших громадян до сьогодні, поступово змінюючись відповідно до сучасних демократичних реалій.

Матеріали радянської доби, що висвітлювали період соціально-економічних та політичних перетворень на українських землях у 1920-х –1930-х рр. звичайно мали заідеологізований характер. Перші спроби неупередженого студіювання драматичних сторінок української історії розпочалося вже після 1991 р., коли Україна здобула незалежність. А історія України 1920 – 1930-х рр. зайняла чільне місце в українській історіографії за останні три десятиліття. Маємо численні статті, монографії, що відтворюють різні аспекти подій міжвоєнного періоду ХХ ст. в українській історії. Можна згадати дослідження В. Даниленка, С. Кульчицького, Г. Касьянова, В. Пащенко, В. Коцура [15; 24-29; 35].

Слід відмітити, що представники нового покоління українських істориків, що вийшли за межі стереотипів радянського сприйняття, суттєво розширили тематику досліджень періоду проведення колективізації на українських землях. Свідченням цього є, наприклад, роботи В. Лазуренко та Г. Капустян, які на основі уперше введених в науковий обіг архівних матеріалів надавали аналіз трагічним подіям колективізації та розкуркулення в українському селі [21; 31; 32].

Окреме місце слід відвести студіям, що представляють вивчення процесів колективізації та знищення заможних селян серед етнічних

меншин. У цьому переліку можна відмітити розвідки Кульчицького С.В., Котляра Ю.В., Грищенко Ю.В., Якубової Л.Д. [26-29; 14; 50].

За роки незалежності України науковці почали звертати увагу й на наявність у пропагандистській практиці радянського керівництва й освітньо-виховної складової. Окрема увага ще мало акцентується на питаннях використання освітньої сфери як майданчика для формування негативного ставлення до усіх «ворогів народу», які проголошувалися радянською владою. Однак, у загальних працях з історії педагогіки уже маємо побіжні звернення до цієї складової української історії, а саме: розвідки Н. Гупана, Л. Пироженко, Т. Антонюк [23, с. 251].

Подіям кінця 1930-х років, що слідували за процесом розкуркулення і увійшли в український новітній дискурс як «Великий терор 1937–1938 рр.», присвячена значна кількість наукових розвідок. Дослідники приділяли увагу вивченню нормативної бази означених подій (Данилюк Ю., Войналович В.); аналізу причин та засобів здійснення масових репресій (С. І. Білокінь, Ю. І. Шаповал, С. В. Кульчицький, М. М. Нікольський) [3; 49; 26-29].

Питання формування нових політичних та суспільних цінностей знайшли своє відображення у розвідках П. Сліпця; аналіз змін, яких зазнала система цінностей українського населення протягом ХХ ст., здійснила Ю. Щербакова; зміни національної ідентичності, політичної культури та системи цінностей українців знайшли відтворення у роботах Л. Нагорної [34]. Серед праць міждисциплінарного спрямування слід відмітити роботу І. Реви «По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору та сталінських репресій» [39].

Слід також згадати й про спроби українських науковців дослідити аналіз терміну «куркуль», що увійшов у практику радянської влади для боротьби з заможним селянством. Наприклад, таку спробу здійснили В. Верстюк, С. Кульчицький, О. Ганжа. Подібні розвідки здійснювалися й в закордонній історіографії, зокрема Р.Конквестом, Д. Мейсом.

Говорячи про джерельну базу вивчення історії розкуркулення селянства на українських землях слід наголосити, що акції радянської влади по знищенню куркульства як класу починались з офіційних документів влади. За період незалежності України значну частину цих офіційних документів уведено у науковий обіг. Серед цих документів можна згадати постанови, директиви, телеграми ЦК КП(б)України та інших органів про колективізацію сільського господарства і «ліквідацію куркульства як класу», які зберігаються у фондах Центрального державного архіву громадських об'єднань України.

У 1992 р. побачило світ документальне видання «Колективізація і голод на Україні 1928–1933 рр.: Збірник документів і матеріалів», яке було підготовлено на базі фондів Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України [22]. Він містить унікальні документи, постанови уряду про колективізацію, акти обстеження селянських господарств, протоколи та постанови, статистичні звіти про хід колективізації тощо. Також, документи, що відображають перебіг подій доби розкуркулення маємо у документальній збірці В. Васильєва і Л. Віоли «Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 – березень 1930 рр.)» та у збірках «Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939» [5;46; 47].

У 2003 р. під головуванням В. Смолія видано два збірника «Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки» та «Голод 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали», в якому відображаються й документи щодо політики розкуркулення на українських землях [9; 10].

Таким чином, можна відмітити, що політика боротьби з куркульством на українських землях за тридцять років незалежності України знайшла досить ґрунтовне відображення у наукових розвідках. У науковий обіг було введено великий обсяг документальних матеріалів, що засвідчують перебіг подій 1920-х – 1930-х років.

РОЗДІЛ 2

РАДЯНСЬКА ПОЛІТИКА ЛІКВІДАЦІЇ КУРКУЛЬСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД ХХ СТ.

2.1 Основні віхи знищення заможного селянства на українських землях

Із переходом в кінці 1920-х рр. до державного централізованого управління аграрним сектором економіки в УСРР – «колективізації» – постало найжорстокіше рішення радянського керівництва відносно індивідуальних селянських господарств. Це привело до винищення виразних носіїв неабиякого яскравого економічного розвитку на селі – заможних селян. Тільки заможні і працьовиті самодостатні селяни об'єктивно відстоювали демократичні засади діяльності економічних і політичних чинників в державі. Дані твердження пояснюють наскільки селянство стало серйозною загрозою для тоталітарно-більшовицької системи головною методологією якої стало так зване «соціалістичне будівництво» за часів колективізації сформувалась ідеологія станової боротьби. У непорушному зв'язку із вченнями Сталіна щодо колективізації за другу половину 1920-х рр. у громадській свідомості постала проблема щодо ліквідації куркульства як конкретного стану. З метою усунення від сільськогосподарських ринків декілька мільйонів дрібних фермерських господарств, поєднати їх у колективні господарства, зорганізувати виробниче поєднання міста і села на основі позаринкових відносин та сформувати централізовано-планову економіку, для цього потрібно було сопотиставити таких селян бідності.

Із метою поглибленого станового розколу в українському селі був використаний механізм хлібозаготівлі. Ізольовані в результаті хлібозаготівлі заможні представники українського села підлягали фізичному винищенню і депортації, щоб побудувати атмосферу страху,

в якій відбувався процес масової колективізації. З метою визначення «куркуля» були розроблені певні критерії але вони були навмисно зроблені розпливчастими і не можна було цілковито визначити чи то середняки, чи то бідняки і навіть, наймити або робітники, а також червоний партизан і сім'я червоноармійця – вони навмисно підпадали до категорії розкуркулених і висланих. Як можна побачити, в українських селах радянським керівництвом породилось протистояння соціально-політичних сільських сил [17, с. 132].

Подібна політика отримала механічну назву «ліквідація куркульства як класу» здійснювалась радянським керівництвом протягом 1930–1931з метою примусової і безоплатної експропріації майна у значної частини селян та ізоляцію постраждалих від таких дій шляхом як насильницької висилки їх з місця постійного проживання, так і фізичного винищення. Подібна терористична політика мала на меті примусити більшість селянства об'єднатись у колективні господарства. З метою досягнення мети, уряд СРСР штучно розколов представників сільських громад на "куркулів" і незаможних селян-бідняків, а також започаткувало репресії проти "куркулів" за рахунок добровільної або примусової участі незаможних селян. На початку боротьби із куркульством репресували здебільшого тих селян, які чинили або могли чинити найбільший опір колективізації аграрного сектора. Згодом пізніше розпочаті репресії всіх, хто не хотів погоджуватись залучатись до колгоспного будівництва [2, с. 145-146].

Така політика передувала багато підготовчих заходів. Так, 28 червня 1929 р. Всеросійський ЦВК і РНК РСФРР одностайно прийняли рішення "Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів". Такою постановою вводились обов'язкові планові заходи із хлібозаготівлі та спеціальною розкладкою для села. Декларувалось, що продрозкладка буде здійснюватися тільки за принципом самообкладення. Одночасно із цим держава

проголошувала, що від 35 до 40 % хлібозаготівельних планів повинна забезпечити сільська верхівка. Встановлювались відсоткові частини (від загальної кількості) господарств сільських громад, які повинні були потрапити до сільської "верхівки": від 7 до 10 %.

Таке відсоткове ділення було набагато більшим, аніж відсотки тільки "куркульських" господарств, визнаних за сукупністю установлених владними інститутами на досліджуваний час соціально-економічних ознак, які надавали підстави уважати будь-яке селянське господарство "куркульським". Здійснювались, наприклад, ЦСУ УСРР у 1927 р. вивчення селянського господарства і засвідчувалось, що із загальної кількості всіх селянських господарств УСРР – 5114,7 тис. – до дрібнокапіталістичних (тобто "куркульських") належало 204,5 тис, що дорівнювало менш ніж 4 %. Подібне дослідження, здійснювалось співробітниками ЦСУ УСРР у 1929 р, і показано, що кількість селянських господарств "експлуаторського типу" значно зменшилась і складала близько 73 тис., тобто 1,4 % [30, с. 61].

Партійна "верхівка" давала конкретні завдання відносно здачі хліба на базі експертної оцінки кожного господарства. Експертну оцінку здійснювала сільська рада разом із комітетом незаможних селян. В той час коли господар ухилявся від проходження експертної оцінки, сільським радам дозволялось штрафувати їх в межах п'ятикратної вартості хліба. За тієї умови якщо штрафи не сплачувались, майно боржників продавалось з аукціонів. Груповий опір продрозкладці або ухилення від продаж хліба після штрафних санкцій тягли за собою звинувачення за ст. 57 і 58 Карного кодексу УСРР. За ними передбачалось ґрунтовніше покарання: конфіскація майна та депортація засуджених у віддалені райони СРСР. 1/4 надходження від штрафних санкцій або продажей майна з аукціонів перераховувались у фонди кооперації та колективізації бідних, що забезпечило корисну

зацікавленість незаможників у проведення до життя нових законів [18, с. 435].

Навесні 1929 р. генеральний секретар ЦК КП(б)У С. Косіор повідомляв, що на той час у 22-х округах УСРР (із чотирьох десятків) "було розпродано майно 18 тисяч куркульських господарств, які злісно ухилялися від виконання зобов'язань по хлібозаготівлях, накладених на них сільськими сходами". З метою позбавлення із села куркульського тавра, що стало смертельно небезпечним, заможні селяни відмовлялись від орендної землі, продавали робочу худобу, припинили наймати робітників [13, с.120].

До прийняття постанови "Про поширення прав місцевих рад щодо сприяння виконанню загальнодержавних завдань і планів" голова ЦВК СРСР М.Калінін на 16-й конференції ВКП(б) у квітні 1929 р. поставив запитання: що робити з "куркулем", якщо він захоче працювати у створюваному колгоспі? При цьому загальну проблему він змалював у такій площині: "життя складне, виникають питання організаційного і політичного порядку: чи не буде куркуль розкладати комуну" Конференція не прийшла до одностайної думки і залишила питання на розгляд політбюро ЦК ВКП(б). Останнє разом із рішеннями про переходи у хлібозаготівлі на засади продрозкладки змогло прийняти рішення про недоцільність діяльності "куркульства" в колгоспах [16, с. 50].

Обидва рішення віддзеркалили частини більш широкої програми діяльності: влітку 1929 р. держава розпочала ломку сформованої у часи нової економічної політики товарного ринку. В містах і на новобудовах відбулися переходи до карткового забезпечення хлібом, а потім – й іншими продуктами. Ринкова торгівля хлібом опинилась під заборонаю під приводом її негативного впливу на хлібозаготівлю. Призначені для сільських споживачів промислові товари передавались у фонд отоварювань хлібом на основі контракції. Контракційна

домовленість між державою та сільськими громадами або одноосібними господарствами втратили добровільний характер і це стало обов'язковим елементом життя. У постанові ЦК ВКП(б) від 26 серпня 1929 р. "Про основні підсумки і чергові завдання в галузі контрактації зернових посівів" термін "товари" був перейменований на термін "продукти". Контрактаційна домовленість розглядалась як "засіб організації планового продуктообміну між містом і селом" [8, с. 318].

Пленум ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р. проголошував безпосередній перехід до масової колективізації сільського господарства і заявив про гостру необхідність "розвивати рішучий наступ на куркуля, всіляко перешкоджаючи і перетинаючи спроби проникнення куркулів у колгоспи". Одразу після пленуму у ЦК ВКП(б) була створена комісія на чолі із наркомом землеробства СРСР Я.Яковлевим і змогла ухвалити рішення про негайний перехід у районах на суцільну колективізацію та розгорнути жваву "ліквідацію куркульства як класу". З таким формулюванням, водночас в тезі щодо куркульства як останньої і найбільш чисельної групи експлуаторського класу, яка дуже скоро стала популяризуватись в радянській періодичній пресі, при цьому цілком ігнорувались факти, того, що в УСРР протягом 1920–23 рр. відбувався перерозподіл землі на зрівняльних характеристиках. Висновок комісії щодо "ліквідації куркульства як класу" оприлюднив Й.Сталін під час Всесоюзної конференції аграрників-марксистів 27 грудня 1929 р.

Трохи раніше, на XV з'їзді ВКП(б) у грудні 1927 р., Й.Сталін запевнив, що боротьба з куркулями буде відбуватись на законних підставах протягом розгортання колгоспного руху. Зокрема, він стверджував, що "неправі ті товариші, які думають, що можна і треба покінчити з куркулем у порядку адміністративних заходів, через ДПУ. Куркуля треба взяти заходами економічного характеру на основі революційної законності" [11, с. 96].

Від 30 січня 1930 політбюро ЦК ВКП(б) прийняло таємне рішення "Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації". Вона завершувала самодіяльність місцевих партійних комітетів у проблемах з розкуркулення селян. У загальному вигляді така постанова була опублікована у збірнику документів "Трагедия советской деревни".

Згідно із нею, розкуркулені поділялися на тих, хто підлягав: "а) ізоляції в концтаборах або розстрілу, б) висилці у "віддалені місцевості" СРСР, в) переселенню на землі за межами створюваних колгоспів. Кількість розстрілюваних не вказувалася. Кількість ув'язнених у концтаборах визначалася цифрою в 60 тис. осіб, а кількість тих, хто мав бути депортований – визначалася на рівні 150 тис. осіб (без членів сімей). У межах УСРР до концтаборів мали бути спрямовані 15 тис. осіб, депортації підлягали від 30 до 35 тис. глав сел. госп-в (а разом з ними повинні були виселятися і їхні сім'ї). Майно репресованих підлягало конфіскації. Тим, хто після репресування залишався на місці проживання, надавалися засоби виробництва з мінімально необхідних для ведення господарства розмірах" [5, с. 172-173].

Уряд СРСР від 1 лютого 1930 р. прийняв постанову "Про заходи по зміцненню соціалістичної перебудови сільського господарства в районах суцільної колективізації і по боротьбі з куркульством". Вона була відкрита і дублювалась по радянській лінії рішення політбюро ЦК ВКП(б) від 30 січня. Аналогічною була постанова ВУЦВК і РНК УСРР із заголовком "Про заборону оренди землі та застосування найманої праці в одноосібних селянських господарствах у районах суцільної колективізації" прийнята 5 квітня 1930 р. До такого моменту місцеві органи влади керувались загальносоюзними документами [22, с. 145-146].

Основна операція із розкуркулення в УСРР здійснилась чекістами на території 29 округів республіки із 18 лютого до 10 березня 1930 р.

Окрема спецоперація проводилась у березні на території 11 округів. Третя спецоперація відбувалась у квітні 1930 р. і проводилась ще в 2 округах, а також із них 3 округа, де перед цим вже відбувалось розкуркулення.

За статистичними матеріалами станом на грудень 1930 р., в УСРР було розкуркулені 70 407 господарств. Кількість виселених за кордони республіки становила 31 593 сімей (146 229 осіб). У північні райони СРСР з УСРР було виселено 19 658 сімей (93 461 особа), а до Сибіру – 11 935 сімей (52 425 осіб) [33, с. 19].

Після опублікування статті Й.Сталіна "Запаморочення від успіхів" від 2 березня 1930 р. і постанови ЦК ВКП(б) "Про боротьбу з викривленнями партійної лінії в колгоспному русі" від 10 березня 1930 р. місцевою владою розглядались скарги 10 495 селян, які були вислані на Північ до Сибіру. Спеціальна комісія встановила, що 943 господарств, що становило це 9 % від загальної кількості тих, хто намагався скаржитися були розкуркулені неправильно. Таким селянам дозволялось повернутись на Батьківщину, їм також поверталось конфісковане майно або відшкодовувалась майнова вартість.

Тимчасова відмовленість влади від суцільної колективізації призвела, наприклад, в УСРР до зменшення упродовж березня–вересня 1930 р. частини колективізованих господарств із 70,9 до 34,1 %. Колгоспи перетворились на незаможницькі [12, с. 418].

Пленум у грудні 1930 р. ЦК і Центральної контрольної комісії ВКП(б) зміг затвердити нове головне завдання відносно колективізацій селянських господарств на 1931 р. Наприклад, в УСРР потрібно було колективізувати не менш ніж 80 % господарств у степовій і не менш як 50 % – у лісостеповій зоні. Обговорювалось завдання більшістю учасниками грудневого пленуму ЦК КП(б)У. Представники районів повідомляли, що в селах немає кого розкуркулювати, тому що справжні куркулі вже давно були виселені. На

це у відповідь секретар ЦК КП(б)У П.Любченко заявляв: "Деякі комуністи і навіть окремі партійні організації забули вже про те, що в них на селі є куркуль... Деяким товаришам здається, що куркулі – це ті, хто був занесений до реєстру весною 1930 р. Їм здається, коли вони за цим реєстром провели розкуркулення, то в них куркуля вже нема. Вони повторюють заяви тих куркулів, що не потрапили ще під розкуркулення, що, мовляв, наші куркулі в Соловках, а на селі в нас куркулів нема. На декого з наших комуністів напав страх у зв'язку з таким величезним завданням – колективізувати 1,5–2 млн бідняцько-середняцьких господарств. Ми не організуємо наступу на куркуля, а значить, і успішного розгортання колективізації, коли кожний член партії, кожний активіст, бідняк і середняк не усвідомлять, що куркуль у нас виростає на базі дрібнобуржуазної стихії щодня, щогодини, що куркуль не вичерпується, як я казав, реєстром 1930 року" [22, с. 167].

Законодавча база для повторної компанії у розкуркуленні була забезпечена 12 Всеукраїнським з'їздом рад. Він відбувся у Харкові в лютому–березні 1931 р. У його рішенні "Про підсумки та перспективи радгоспно-колгоспного будівництва" містились вимоги до органів радянської влади здійснювати "ліквідацію куркулів як класу".

Нова кампанія у здійсненні розкуркулення, як і перша, покладалась на чекістів. Використавши власну мережу спеціального інформування і власну агентуру, вони забезпечували виявлення "куркулів та антирадянських елементів". До основної групи селянства, які підлягали депортації згідно із списками чекістів, додавались ще й ті, про кого заявляла місцева влада – за небажання вступу до колгоспа, ухилення від сплати податків, під час невиконання завдань із хлібо- та м'ясозаготівлі [43, с. 8].

На початку 1931 р. влада змогла розкуркулити і депортувати за межі республіки 23,5 тис. селянських родин. Ця кількість поступалась запланованій. З метою "стимуляції" у проведенні колективізації були

запроваджені штучні податково-пільгові перепони. Колгоспники звільнялись від податків, в той час як одноосібні господарства обкладали значними податками, не враховуючи будь-які норми.

Загалом в УСРР влада змогла розкуркулити: навесні і восени 1929 р. (за невиконання хлібозаготівельного плану) – 33 тис., під час кампаній 1930 і 1931 – 93,9 тис., а загалом за 1929–31 – 126,9 тис. селянських господарств. Під час XII з'їзду КП(б)У протягом січня 1934 р. П. Постишев, називав іншу цифру – близько 200 тис. розкуркулених господарств. Ця цифра збіглась і даними, які у 1927 р. назвали статистичні органи. Статистика засвідчувала, що між початком 1930 і кінцем 1931 в УСРР зникло 282 тис. селянських господарств, із них $\frac{1}{3}$ була експропрійована, а $\frac{2}{3}$ самоліквідувалась. За період від початку 1928 р. до кінця 1931 р. кількість селянських господарств скоротилась на 352 тис. [41, с. 189].

Якщо враховувати обставину, що упродовж всіх таких років під впливом природних приростів у сільському населенні відбувались тенденції до зростання кількості господарств, які певним чином компенсували втрати, то справжню кількість розорених державою господарств перевищує засвідчену радянською статистикою цифру.

2.2 Репресії щодо українського населення як складова розкуркулення

Головна задача відносно започаткування масових репресивних заходів та доведення їхньої першочерговості визначалось лютнево-березневим пленумом ЦК ВКП(б) 1937 р. Під час роботи пленума обговорювались проблеми боротьби із шкідницькими діями, різними диверсіями та шпигунством міжнародних агентурних служб, а також центральна увага приділялась і національному аспекту щодо здійснення «ворожої діяльності». Учасниками цього пленуму зазначалось, що

шпигуни та шкідники змогли проникнути скрізь у всі економічні, і партійні органи, при цьому не тільки на низових посадах, але й на центральні.

У свою чергу із переходом задумів до практичної площини, на думку багатьох науковців, зініціювались постанови політбюро ЦК ВКП(б) від 2 липня 1937 р. «Про антирадянські елементи», яка поклала основу для репресивних заходів проти минулих куркулів та кримінальних злочинців. ЦК ВКП(б) пропонувала впродовж п'ятиденного строку подати до центральних органів влади склади трійок, а також кількість шкідників, які підлягали розстрілу, одночасно із кількістю тих, хто підлягає виселенню [37, с. 221].

З метою здійснення впорядкування «діяльності» із винищення українського народу нарком внутрішніх справ М. І. Єжов на базі рішень «Про антирадянські елементи» від 30 липня 1937 р. надрукував оперативний наказ № 00447 «Про операцію з репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів». Згідно із ним на органи державної безпеки покладалось завдання «розгромити банду антирадянських елементів, захистити радянський народ від їх контрреволюційних впливів і назавжди покінчити з їх підривною діяльністю проти основ Радянської держави» [36, с. 121-122].

За наказом із 5 серпня розпочалась масштабна операція відносно репресій у всіх союзних республіках, регіонах і областях для минулих куркулів, різного роду антирадянських елементів і кримінальних злочинців. Відзначалось, що саме таке коло осіб було «головним організатором» диверсій та злочинів у колгоспах та радгоспах, на транспорті, в окремих галузях промисловості». У документах конкретизувалось, кого слід віднести до різних категорій «антирадянських елементів», а саме: «представників антибільшовицьких партій, колишніх учасників білого руху, колишніх куркулів, чиновників царського режиму, жандармів, реемігрантів, найбільш активних

учасників фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних контрреволюційних формувань, контрабандистів та кримінальників. Строки виконання наказу були визначені у чотирьохмісячний термін» [5, с. 321-333].

За нашою думкою, слід більш глибоко зупинитись на соціальних верствах населення, які підпали під визначення «минулий куркуль», оскільки саме вони стали найбільшою мішенню для масових репресій. В першу чергу до поля зору службовців НКВС потрапили особи, які були засуджені одночасно із проведенням політики щодо розкуркулень та ув'язнені у виправних і трудових таборах і змогли повернутись назад після завершення їхніх строків покарання. Центральна увага оперативних співробітників зосереджувалась і на тих хто зміг втекти із спецпоселень та нелегально жити із підробленими паспортами у сілах або містах.

Окрім цього, репресіям підлягали ті громадяни, які утримувались у в'язницях, слідство за якими вже було завершене, але судові органи вирок ще не винесли. Таке формулювання дало можливість фізично винищити багатьох громадян яких заарештували до початку масових репресій, вину яких не вдалось довести в ході судових процесів.

На сучасному етапі розвитку у науковців «Великого терору» однією із дискусійних проблем залишається виявлення критеріїв щодо відбору жертв каральними органами. В цілому заарештовувались ті, хто перебував на оперативному обліку. Але непоодинокими були ситуації, коли під репресії потрапили ті особи, прізвищами яких опосередковано звітувались під час допитів або збору свідчень. В таких випадках їх могли затримати без дозволу прокурора [6, с. 168].

Вищевизначений нормативний акт не обійшов стороною і сім'ї засуджених. Така категорія найбільш явно змогла відчувати всю несправедливість наявної ситуації, в якій опинилися. Будь-які контраргументи на власний захист, наприклад, перебування у

фіктивному шлюбі, звинувальною стороною до уваги абсолютно не приймалися. Родина заарештованого, на думку слідства, була здатна до активних антирадянських дій. До них застосовувались міри покарання під виглядом ув'язнень у таборах або трудових поселеннях. Члени сім'ї засуджених за 1-ю категорією, які проживали у прикордонних межах, обов'язково повинні буди висилатись за її кордони. Родина засудженого за 1-ю і 2-ю категоріями брались до оперативного обліку і за ними встановлювався постійний контроль [7, с. 78-80].

Подібними діями прагнули організувати превентивні удари по «залишках розгромлених експлуаторських класів». Як зазначалось Й. В. Сталіним у власній промові 1937 р.: «чим більше просуватимемось вперед, чим більше матимемо успіхів, тим швидше будуть вони йти на гострі форми боротьби, тим більше будуть вони пакостити радянській державі, тим більше будуть вони відчайдушно опиратися, застосовуючи різні засоби боротьби, як останній засіб приречених» [14, с. 20].

Наказом передбачалось встановити ліміти із 1-й і 2-й категоріями для кожної області в пропорційному співвідношенні до її території. Для УРСР було запропоновано заарештувати 28800 осіб, із яких розстріляти 8 тис. осіб. Оперативним наказом НКВС СРСР № 00447 передбачалось можливості для збільшення цих лімітів. Окреслені цифри були тільки загальними орієнтирами, але допускалось і їхнє підвищення. В результаті такого положення було знайдено механізми, які спонукали регіональне керівництво НКВС до змагання між собою за найвищі показники, а для центральних керівників відігравали роль інструменту дозування цих репресій [1, с. 121].

В межах наркомата внутрішніх справ відносно затвердженого ліміту фактично була створена атмосфера конкурентної боротьби за посади, премії та винагороди. Який керівник обласного управління НКВС, як найшвидше за всіх зміг реалізувати виділені йому ліміти, перевиконував планові директиви зміг отримувати додаткові

навантаження, а також вже розглядався в якості найкращого працівника в галузі розгрому контрреволюційної діяльності. Такі службовці нагороджувались вищими державними нагородами – орденом Леніна та орденом Червоної Зірки.

Такою боротьбою одразу скористались начальники обласних підрозділів НКВС, які були незадоволені маленькими цифрами затвержені державною верхівкою. Вони ґрунтувались на проханні про підвищення лімітів незадовільною реєстрацією ворогів народу і великою концентрацією контрреволюційних і кримінальних елементів в основному у прикордонних областях, а також і наявністю на території України націоналістичних організацій [38, с. 226].

Тільки за місяць всеукраїнський ліміт на 8 тисяч осіб за 1-ю категорією був абсолютно використаний. Тому вже 6 вересня 1937 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський звертався до М. І. Єжова з проханнями наділити додаткові ліміти у 4200 осіб. В цілому впродовж п'яти місяців новий ліміт для УРСР за 1-ю категорією був збільшений в чотири рази – із 8000 до 32 715 осіб. Водночас збільшувався ліміт за 2-ю категорією. В цілому в республіці із 20 800 осіб начального ліміту станом на січень 1938 р. до ув'язнень у табори вже нараховувалось 50 407 осіб. Із розрахунку від семи областей, які у досліджуваний період були включені до складу УРСР, беззаперечними лідерами із виконання плану були Одеська, Вінницька та Київська області [38, с. 228].

У результаті тільки за релігійними переконаннями протягом 1937–1938 р. зазнавали репресій всі, хто уникав переслідувань за попередній період. Без усіляких судових рішень виносились вироки, за якими віряни на багато десятиліть потрапляли до в'язниць, відправлялись в табори та на примусові роботи без прав на листування із родичами, засуджувались до смертної кари. Крім релігійних робітників до такого контингенту

залучались й «українські націоналісти», колишні представники УНР [42, с. 82].

Співробітники НКВС не завжди встигали своєчасно вести записи про арештованих. Через це достатньо часто виникала плутанина під час облікової діяльності, яка позбавила можливості чітко проконтролювати ведення справ, а інколи призвела до помилок під час арештів. Діяльність районних відділів постійно ускладнювалася через відому рухливість кадрів: одні оперативники відправлялись у відрядження, а інші – відсилались, як неблагонадійні, треті – були заарештовані під час проведення масових репресій. Для оперативної діяльності були залучені слідчі із запасу, курсанти прикордонних училищ НКВС, які відзначались і рахувались особливо жорстокими. Арешти відбувались і серед оперативників обласних управлінь НКВС УРСР. Кадрова чистка спіткала як співробітників держбезпеки із міліцією, так і співробітників пенітенціарної служби [48, с. 423].

Із початком масових репресій головна увага робітників обласних управлінь НКВС акцентовано на таких головних напрямках. Перший, головний «оперативний удар» спрямовувався на ворожих групах, а не на окремих елементах.

По-друге, ретельна діяльність повинна була відбуватись на стратегічно важливих землях і пріоритетних сферах – насамперед у прикордонних регіонах і у транспортній сферах.

По-третє, визначились магістральні напрями роботи у представників служби державної безпеки в результаті реалізації масових репресій. До таких належали націоналістичні організації, активні співробітники релігійних рухів, сектантів та есерів. Щодо проходження операцій керівники обласних управлінь зобов'язані були звітувати кожен тиждень [48, с. 425].

Згідно із оперативними наказами «куркульську операцію» планувалось провести протягом чотирьох місяців і завершити в кінці

грудня 1937 р. Але, у зв'язку із збільшеннями ліміту та подовженнями всіх операцій хронологічні межі змушені були розтягнутись до початку січня 1938 р.

В цілому, арешти відбувались вночі під виглядом таємної акції, що надавало додаткові переваги для слідчих. Психологічні тиски на затриманих починались від моменту арешту і тривали на усіх етапах слідчого впровадження. У громадській думці постійно закріплювалися штампи, що органи НКВС вели боротьбу тільки із ворогами народу, троцкістами, контрреволюціонерами відповідно. Впевненість громадян у впровадження такої політики була надто високою, що створило в арештованих додаткові нерозуміння ситуації разом із стресом і розгубленістю [29, с. 175].

Затриманих розміщували в камерах, де перебували громадяни, які вже зізнались у власних злочинних діях. Це робилось із метою додаткового психологічного тиску на особистість. Окрім цього, таке ставлення під вартою надавало можливості із використання внутрішньої агентури – в'язнів, які за віру в помилування погоджувались схилити особистість до визнання власної вини. Разом із допитами арештованим зачитувались свідчення 2-3 учасників вигаданої контрреволюційної партії, які розповіли про їхню участь у діяльності із підготовки диверсій, у організації шпигунської або шкідницької діяльності. На допитах слідчі переконували, що потрібно надавати свідчення на інших осіб, тому що вони справжні вороги і слідству необхідна допомога для їхнього викриття. За дану інформацію фігурант процесу міг отримати впевненість у поблажливості судових органів, що автоматично могло пом'якшити міру покарань. У випадках відмови оперативники НКВС посилювали тиск: принижували, били у присутності інших заарештованих, погрожували розправою, тривалими строками ув'язнення або переслідуваннями родичів. Аналогічні методи проводились для

«спрощеного» слідства та були дозволені вищими політичними керівниками держави [3, с. 111].

Терміни для впровадження слідства визначалися в тиждень. Переліки документів слідчого діла включали матеріали для визначень проживання заарештованого та склад його сім'ї, довідки й характеристики сільської ради і від колгоспу щодо соціально-майнового стану, соціальної небезпеки, довідки судово-слідчих та адміністративних інститутів щодо судимості і реєстрації, протоколи допитів свідків, очних ставок, повідомлення, складені для агентурних даних, санкцію прокурору для арешту, висновки по ділу [27, с. 49].

В реальності слідство проводилось прискореними темпами і за спрощеною процедурою: затриманим не надавались будь-які правові консультації, не організовувались очні явки із свідками, до процесів не допускались експерти, докази не перевірялись. В найліпшому стані використовувались свідчення двох-трьох громадян.

Вибиванням потрібних слідчим зізнань полегшувалось тим, що тільки в 1937 р. стало офіційно дозволено застосовувати фізичну силу на того, кого підозрювали у шкідницьких діях. Особливий розмах масові побиття заарештованих розпочались після візиту до України в серпні 1937 р. заступника наркому внутрішніх справ СРСР, комісара держбезпеки 2-го рангу Л. М. Бельського [3, с. 112].

З метою засуджень винних передбачалось зібрання позасудових органів – трійок. Останні не були новацією у практиці радянських каральна-репресивних методів 1930 рр. Їхнє зародження обґрунтовувалось гострою необхідністю наведення швидкого порядку у справі боротьби із контрреволюцією. Трійки часто застосовувались у період Громадянської війни, а також у часи суцільної колективізації та «ліквідації куркульства як класу». У 1937 р. на них були покладені задачі із реалізації прискорених режимів судочинства із відношення до найбільш ворожих куркулів та кримінальних елементів, які рахувались у

першій категорії. Головою трійок призначався керівник обласного управління НКВС, членами – перший секретар (або секретар) обкому ВКП(б) – КП(б)У та обласний прокурор [2, с. 118].

Крім «трійок», на землях УРСР діяли спеціальні «двійки», які створювались з метою у прискоренні реалізації будь-якої справи. Оперативним наказом наркомун НКВС СРСР за № 00485 передбачалось зібрання вищезазначених позасудових органів в складі керівника місцевих підрозділів НКВС та прокурори регіону. Вони, за штатним розкладом визначили судьбу громадян відповідно за першою та другою категоріями. В подальшому кожних 10 діб підписувались ними списки надісланих до «Вищої двійки» у складі наркомун НКВС СРСР та прокурору СРСР. Після їхніх підписав реалізовувались окреслені вироки.

«Вища двійка» не встигала справлятися із великою кількістю присланих справ. Тому вже 15 вересня 1938 р. Політбюро ЦК ВКП(б) постановило про заснування «особливих трійок». Їхній склад не затверджувався Політбюро ЦК ВКП(б), і цим вони вирізнялись від «трійок», заснованих на основі наказу № 00447. Робота «особливих трійок» регламентувалась оперативним наказом НКВС СРСР № 00606 від 17 вересня 1937 р. Особовий склад визначився за посадою, до нього включені тільки найвищі особи – секретар обкому (крайкому), прокурор, начальник НКВС-УНКВС. «Особливі трійки» терміново вирішували судьбу громадян, яких заарештували до 1 серпня 1938 р. На реалізацію наказу їм відводилося лише 2 місяця [2, с. 119-120].

Засідання «особливих трійок» відповідно відбувались із багатьма порушеннями: протоколи залишились без підписів, їх ставили вже після виконання вироку; рішення «трійок» протокольно не фіксувались, оскільки не було посади секретарів; міра покарань затверджувалась без дискусій; надто часто засідання відбувались у неповному складі; до розгляду надходили тільки справи, які не були завершені слідством.

Засуджені такою «трійкою» до вищої міри соціалістичного покарання – розстрілу. Розстрілювали без ознайомлень із вироком. Застосування цього методу мало перешкодити спробам опору, самогубства й колективним протестам засуджених. У таємниці тримались дані стосовно часу й місця приведення вироку у виконання. В Україні контроль за проведенням операції безпосередньо здійснював нарком внутрішніх справ УРСР І. М. Леплевський за допомогою встановленої системи звітності [3, с. 114].

Таким чином, «Великий терор» у контексті вирішення куркульської проблеми охопив роботу спеціальних позасудових органів – «двійок», «трійок», «особливих нарад», які без дотримань будь-якої норми закону або верховенства права і ведення необхідних документів виносили вироки відповідно антирадянського елементу: представники антибільшовицьких політичних сил, колишні учасники білого руху, колишні куркулі, чиновники царських часів, жандарм, реемігранти, найбільш активні учасники фашистських, терористичних і шпигунсько-диверсійних організацій, контрабандисти і криміналітет.

Учасники таких спец організацій злісно порушували юридичні і моральні норми, а їх робота полягала у тому, щоб слідство проводилось прискорено і на основі спрощених процедур: затриманим не давались жодні юридичні докази або консультації, не організовувались очні ставки із свідками, до процесу не допускались експерти, докази не перевірялись. У ідеальному варіанті користувались свідчення декількох осіб. Окрім цього, до арештованих застосовувались методи фізичного насильства, які заохочувались вищими радянськими сановниками, а також жорстокі та нещадні засоби змушення до фейкових зізнань певних осіб. Таким простим механізмом, протоколи залишались без підписів, які ставились вже після виконання вироків, за відсутності секретарів, проводились засідання в обмеженому складі і розгляд справ, які не були завершені слідством дозволяло швидкоруч і у короткі терміни

реалізувати мету «Великого терору», у нашому випадку у контексті вирішення куркульської проблеми.

Отже, якщо виходити із вищепереліченого, слід підкреслити і морально-психологічний бік «Великого терору», оскільки його головними завданнями були зачистки радянського суспільства, особливо тих верств, які могли завадити процвітати соціалізму.

РОЗДІЛ 3

ФОРМУВАННЯ НОВИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ РИС ТА ЦІННІСНИХ ОРІЄНТИРІВ СЕЛЯНСТВА У РЕЗУЛЬТАТІ ПОЛІТИКИ ЛІКВІДАЦІЇ КУРКУЛЬСТВА

Уся радянська громадськість змогла відчутти на собі різноманітні засоби примусових переконань. Застосовували їх занадто деструктивно впливаючи на світогляд та загальну поведінку громадян. Тільки у 2001 р. Всесвітня організація охорони здоров'я змогла ввести до лексикону психологів поняття «синдром жертви тортур», що застосовується як до жертви щодо фізичного, так і психологічного впливу. Для осіб із «синдромом жертви тортур» притаманні синдроми недовіри, настороженості, соціальної відстороненості, із заниженою самооцінкою, загостреннями стресових захворювань, із униканнями допомоги медичними працівниками та соціальними службами, із втратою відчуттів приналежності до цивілізованого суспільства та ознаками пошкоджень мозку. А водночас – відчуттів глибокої втомленості, депресії, нездатності спрогнозувати власне майбутнє та із порушеними якостями у концентрації уваги із пам'яттю тощо.

Станом на початок ХХ ст. українські села (у середньому налічували одну або декілька тисяч жителів) являли собою самодостатні структури, які складались із селянських громад, власників землі які самостійно могли забезпечити себе харчами, та ремісників багатьох спеціалізацій (чоботарів, гончарів, ковалів, кравців, гончарів, колісників тощо), які проживали із того, що міняли власні товари на інші предмети промисловості або продавали власні товари на ярмарках. Таким чином, важка і одночасно звичайна селянська робота на власному господарстві, на своїх землях надавала визначні результати, які можна було споживати або продавати, і за це ні від кого не бути залежними. Така «незалежність» гостро нервувала очільників тоталітарної радянської

держави, які намагались поставити село під абсолютну залежність від центральної влади і впливати на усі галузі громадського життя. На початок 1930 рр. сільські мешканці жили достатньо заможним життям, але під термін «куркуль» потрапили тільки 1,5 % від загальної кількості селянства, з яких 2/3 приписані до «середнього класу» («середняки», визначали у досліджуваній період). Представники цієї категорії не мали можливості уявляти себе без власних полів і господарства. Натомість вже станом на осінь 1932 р. 70 % селянських маєтків були колективізованими [36, с. 101].

Більшовицька партія досить активно застосовувала на практиці розкол соціуму і нацьковувала одні його групи на інші. Сільських мешканців вони розподілили на декілька груп відносно рівня матеріального становища – заможні селяни, середняків і бідних. Перша група була зарахована до класового ворога, друга повинна була пройти ідеологічну обробку з метою виховання активної соціалістичної позиції, а третя повинна була стати основою більшовицьких перетворень на селі [32, с. 142].

Поділивши усю сільську спільність на «куркулів», «бідняків» та «середняків», більшовицька партія поставила собі на службі «існуючі в спільноті людей явні та приховані звичайні міжособові суперечності, старі образи, заздрощі, помсту, перманентні сусідські конфлікти». Першими стали страждати «заможники», тобто досить розвинені господарства які часто перебували у предметному полі заздрощів. Розкуркулюючи нечисельну верству найбільш багатих і достатньо впливові серед мешканців села, влада демонструвала власну зверхність і серйозність власних намірів, нагнітивши атмосферу страху на більшість господарників. «Куркулі» були проголошені «ворогами народу» та звинувачені у всіх проблемах сільського життя. Хто намагався захищати «куркулів» той потрапляв під категорію «підкуркульник», і відповідно із даним твердженням ставав головною кандидатурою щоб конфіскувати в

нього майно та виселити. Згодом підійшла черга і до «середняків» та «бідняків», в яких також забиралось усе майно та зерно, примушені були добровільно вступити до колгоспу, вони та їх близькі одночасно зазнавали приниження і знуцання. «Перш за все, розкуркулення було чітко спланованою програмою знищення солідарності на селі», – підводив підсумок дослідник-спеціаліст з проблем сучасної історії Східної Європи, геноциду та етнічних переслідувань у ХХ ст. Норман Неймарк [14, с. 192].

Нам слід відзначити, що до такого поділу не відносились реальні соціальні структури села досліджуваного періоду. Науковці із вивчення сільської психології засвідчували, щодо колективізації українського села являла собою двоступеневу піраміду, важливими складовими якої стали господар і бідняк. Але ні за класовими, ані за статевою належністю або соціального стану поділи не проводились. господарями вважались працьовиті селяни, в той час як до бідняків ставились або як до великих невдах, і їхня біднота була спричинена смертю голови роду або які мали досить велику кількість дітей, або вважались ледацюгами, які найчастіше були пов'язані із пияцтвом.

Як засвідчували усні перекази, що записувались протягом 1993–1995 рр. в селах Центральної та Східної України від представників свідків цих подій, які ще досі пам'ятали період колективізації. До проведення політики колективізації термін куркуль, хоч й існував, але вживався досить рідко і не носив негативного відтінку. Опитування зазначило, що особи, які в 1920–1930-х рр. влада охрещувала куркулями, були простими найбільш працьовитими родинами на селі, у яких не було жодного бажання записуватись до колгоспів. Їхні односельчани назвали їх не куркулями, а господарями [9; 10].

Підтвердженнями такого можна знайти і в художній літературі, в першу чергу драматургічного жанру у діалогічній формі яких відображалась реальна жива мова досліджуваного періоду. Показові в

цьому плані є п'єси І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» і «Хазяїн», дії яких відбуваються в період зародження капіталізму на селі в українських громадах наприкінці ХІХ ст., слово куркуль там було не відомо. Заможників, власників значних господарств, усі інші дійові особи називали хазяйвами.

Короткотермінові часи НЕПу, який був проголошений у березні 1921 р., в той час коли скасували понаднормову «продрозкладку» і частково відновлена вільна торгівля, були певним чином черговим обманом влади. Після тимчасового відходу від соціалістичної практики терору, яких змусили зробити хвилі селянських протестів, коли влада під ними вже захиталась. Але, тимчасові дозволи вільної торгівлі, які посприяли зростанням на селі заможних селян, більшовики продовжили клеймити селян «дрібнобуржуазної стихії», головний період боротьби з котрою був ще в майбутньому [21, с. 132].

Наприкінці 1920 рр., одночасно із розгромленнями «ухилів» й «опозиціонерів» усередині правлячої партії із Й. Сталіним остаточно утвердилися при владних повноваженнях, відбуваються різкі повороти до практикувань масових терорів. Пленум ЦК ВКП(б) у листопаді 1929 р. проголошений напрям на впровадження політики суцільної колективізації. Україна була основним постачальником зерна і посіла в цих планах головне місце. В Україні політика колективізації мала впроваджуватися передовими темпами. І вже менше ніж через рік в республіці потрібно було колективізувати усі сільські господарства [12, с. 265]. Таким чином, влада оголосила селянам війну.

Перший етап винищення українських сіл розпочався із «куркульської операції». Протягом січні 1930 р. Й. Сталін надрукував статтю «До питання про політику ліквідації куркульства як класу», у ній він оголошував принципову різницю у відношенні до «куркульства»: «доведеться тепер відкладати набік» раніші постанови і закони про «недопустимість розкуркулювання». Згідно із наказом ЦК ВКП(б) від 3

травня 1930 р. та XVI з'їзду ВКП(б) було впроваджено «перейти від політики обмеження куркулів до політики ліквідації куркулів як класи на базі суцільної колективізації» [4, с. 336].

Більшовицька партія ліквідовувала заможне селянство в Україні при цьому відзначаючись несамовитою жорстокістю. Самому терміну куркуль влада надавала украй негативну оцінку.

Як зазначалось в «Енциклопедії українознавства», поняття куркулі – це «уведений советською практикою термін для позначення заможних селян, т.зв. сільської буржуазії». Те, що поняття куркуль при позначенні заможних селян поширилось вже під час радянської влади, це підтверджували лексикографічні наукові роботи. У словнику Грінченка подається трохи інше визначення лексеми куркуль, а саме: «пришлый, захожий из другой местности человек, поселившийся на постоянное жительство», зафіксовано в Катеринославській губернії. У Чигиринському повіті відоме було також як «прозвище, даваемое в насмешку мещанами казакам черноморским» [5, с. 337].

Поняття куркуль знаходиться у словниках, які були опубліковані в 1920–1930 р. Так, наприклад, «Російсько-український словник» О. Ізюмова 1930 р. видання переказує російське слово кулак у визначенні «мирод» двома українськими поняттями — куркуль і глитай, «Російсько-український словник правничої мови» від 1926 р. подавав до російської мови кулак в українському розділі частці таку синонімічну лінію: кулак, глитай, жмикрут, дерилюд, куркуль.

«Словник українсько-російський» А. Ніковського 1927 р. Видання зафіксував термін куркуль із трьома визначеннями «1) пришлый, захожий; 2) кулак, богач; 3) прозвище (в насмешку) казаков черноморских» [5, с. 338].

У тогочасних документах відзначалось про репресивні органи, що поняття куркуль не мало чіткого визначення. Активізоване до вжитку через підконтрольні партією засоби масової інформації термін набув

негативної оцінної семантики, що вирізнялось своєрідним клеймом, яким влада визначила ще одну категорію класових ворогів, яка підпадала вилученню із селянських колективів шляхом фізичного винищення або тільки заслань. Боротьба із куркулями здійснювалась за конкретними квотами. З метою виконання «плану», забирались і «середняки», і «незаможники». Відносно кількості депортованих історики погодились на цифру від 10 до 15 мільйонів [40, с. 401].

Терористична операція розкуркулення супроводжувалась потужною пропагандистською кампанією. Селян демонізували і паплюжили. Це набуло величезного розмаху. Американський історик Тімоті Снайдер у роботі «Криваві землі», присвячену історії Східної Європи в ХХ ст., описував один із тогочасних плакатів, який онаочнював девіз «Знищимо куркулів як клас». На плакаті зображувався «куркуль під колесами трактора, другий куркуль, мов мавпа, запасався зерном, а третій смоктав молоко просто з коров'ячого вимені. Мораль плаката: ці істоти – не люди, а потвори!» [44, с. 321].

Соціальне замовлення на «словесне огиджування» портрету куркуля виконали і українські письменники, які врятувались після сталінського терору або поповнювали лави відтепер вже «українських радянських письменників» у 1930 рр. Демонізація портрета заможних селян, ворожого відносно радянській владі, розглядав І. Дзюба на прикладі ряду творів, які були написані на початку 1930 рр. – збірки Пилипа Капельгородського «Знищити як клас» (1931 р.), романів Івана Кириленка «Аванпости» (1933 р.), Івана Ле «Історія радості» (1934 р.), Григорія Епіка «Перша весна» (1931 р.) [28, с. 74].

Кампанія про демонізацію куркулів поширилася навіть за інтерпретацією українських народних казок. Наприклад, один із комуністичних «педагогів» побачив зразок апологетики «куркульського достатку» у казці «Івасик-Телесик».

Таким чином, фанатичні прибічники колективізму й диктатури пролетаріату дорівняли до кримінальних злочинців цілу когорту важливих господарників, які у розвинених суспільствах на основі законів вільного підприємництва, створюють базовий ресурс соціального добробуту. Комуністична пропаганда наповнилась жорстокістю власне поняття куркуль і створила чисельні похідні від такого утворення із відповідною негативною семантикою. На жаль, ядро відповідної термінології, введене за доби сталінізму, лишилось актуальним впродовж всього радянського часу. Свідченнями цього стали одинадцятитомник «Словник української мови», в якому до поняття куркуль «багатий селянин-власник, на якого працюють наймити і незаможники» додано лінію похідних слів: куркулик, куркуленко, куркулиха, куркулити, куркулище, куркуляка, куркулівна, куркульня, куркульський, куркульство, розкуркулення, розкуркулювати, розкуркулений. Вся наведена до них наочність подовжує запроваджену в 1930 рр. практику наданням найгіршої оцінної характеристики зазначеним словосполученням.

Під час періоду незалежності України надрукований «Словник української мови» 2012 р. який тлумачить поняття куркуль у значенні «заможний селянин-власник, який використовував найману робочу силу» [15, с. 187].

Як можна побачити, з метою зупинки потужного руху українського народу до мовно-культурного, а у перспективах і до державної незалежності від Росії, Москва змогла проголосити війну українським селянам. Оскільки кампанія із «розкуркулення» була тільки початком у довготривалій війні диктаторського режиму із українськими селянами. Семантичні зміни, якої зазнавалась у лексемі куркуль, та специфічність її уживання із чисельними змінними утвореннями у радянських офіційно-діловій і пропагандистській роботі у другій половині 1920 – 1930 рр. минулого сторіччя слід уважати мовними виявами тотальної

війни, яка проголошувалась сталінською диктатурою і запроваджувалась проти української нації [39, с. 32].

Морально-психологічні виміри більшовицького тоталітаризму нам потрібно проаналізувати із моментів силових протистоянь, які супроводжувались із встановленням радянської влади в Україні.

Головною особливістю тоталітарного мислення постав страх, а через це поширилась позиція невтручання, пристосування. Можливо такий страх, глибоко вкорінився в масовій свідомості, зумовив подальшу пасивність великої частини мешканців. В цьому відбилась зневіра у власних силах, в неможливості будь-що змінити, і в цілковитому розчаруванні, відчутті абсурдності нанесених жертв – що яскраво лунало у творчості української інтелігенції „розстріляного відродження” 1930 рр., і визначні перестороги, які закріплювались у масовій свідомості практиками самозбереження та самовиживання – як головної рушійної цінності у повсякденному житті. В подальшому це закріплювалося на рівні підсвідомого через шляхи у два голодомору та масового терору 1930 рр., які знищували найбільш дієву частину соціуму, а для іншої постали трагічними „уроками” для самозбереження, змогли сформувати практику „моя хата скраю”, заплющити очі, вуха, щоб випадково не стати свідком будь-чого небезпечного для себе або родини, пройти повз, не втрутитись. В результаті поширеними стали зневіра у державі, навіть попри те, що в цілому позитивний портрет соціалістичної політики і опікуваннями радянської влади власним народом, щира довіра громадськості до своєї держави ніколи не була щирою [45, с. 12].

Наслідками громадянських конфліктів в Україні стали глибинні розломи суспільної свідомості, виправдовувались подальші практики репресій над окремими станами, групами соціуму (безжальні реквізиції майна і помешкань буржуазії і заселення в їх квартири робітників, знущання над науковцями й інтелігенцією, духовенством). Радянські

керівники на протязі 1920 – 1930 рр. продовжили практики класових чисток із роздмухуваннями антагонізмів між багатьма верствами і станами у суспільстві.

На початку 1920 рр. Україна збагатилась значною кількістю фізично і психічно травмованими людьми (контузії, каліцтва, пережиті або ж самими здійснені насильства не могли не позначитись на дальших практиках повсякденного побуту, ціннісних орієнтаціях). Переживались масові страждання (абсолютно з усіх сторін) до вкрай знеціненого людського життя, можливо це й зумовлювало у дальшому, якщо не виправдань сталінських репресій, то принаймні мовчазного відсторонення значної частини соціуму, збайдужіння, вимушені (свідомо або несвідомо) підтримувати сталінські насильства над „ворогами народу” шляхом зборів, мітингів, „громадських осудів”, доносів [45, с. 13].

Частину „борців” за радянську владу уже в 1920 рр. глибоко розчарувало у більшовицьких цінностях та результатах власних „захоплень”. Масштаби насильств доби революцій та громадянських війн, проявлялись у тоталітарному режимові, який посилювався із кінця 1920 рр., загостривши проблеми розвитку особистості, неповторної індивідуалізації особистості і людського буття, як найвищої цінності цивілізаційного розвитку.

З набуттям чинності радянська влада у селянському патріархальному світі переверталися догори дригом і занепад розпочався тільки із голови – з батьківського володарювання. Процеси із розкуркулення, колективізації, примусово-добровільної передачі «непотрібного» майна у державну власність призводили до втрати авторитетності батька, а відповідно й матері. Відтепер, навпаки, на зміну матеріальним статкам, які міг би надати батько, поширився новий вид залежності – відносно правильного соціального походження батька [39, с. 58].

«Дітей куркулів» ніколи не запрошували, навіть, у дитячі будинки або їх влаштовували у спеціальні притулки для «дітей ворогів». Якщо дитина потрапила до дитячого будинку, часто її примушували при свідках зріктись батьків, засуджувати їх, особливо якщо вони рахувались не простими «куркулями», а «політичними». Листування дітей з батьками, які потрапляли до ув'язнення та на заслання, заборонялось. Одночасно, коли батьки засилались до Сибіру, діти, які не потрапляли до притулків, вимушені були тулитись по різних родичам, жебракували по містам, пристосовувались, вигадували собі нові прізвища та походження, щоб стати «гідними» називатися радянськими людьми. Не даремно що наприкінці 1920 – 1930 рр. названі «роками страшного розламу суспільства» [40, с. 403].

Таким чином, за умов тотальних репресій над українським народом, коли затяжні військові дії знецінювали людське життя та викликало травматичні психологічні зміни, відбулась заміна ціннісної шкали українського народу, натомість травматогенні соціальні зрушення посприяли налагодженню тоталітаризму із формуванням критеріїв тотального мислення радянизованого соціуму, прояви якого не змогли і до сучасності. За умов домінуючих силових інститутів держави над громадськістю, домінуючими постали ціннісні виживання, практики відсторонень від урядових процесів, пасивність у позиціях суспільства і недовіри до заходів владних структур. Патерналізм величезної частки української громадськості не в останню роль зумовлений укоріненим до масової свідомості тоталітарними розправами сталінського режиму, відмежованістю формованої політичної культури та активної громадянської позиції, зумовлені психологічними утисками, страхом та зневірою у власних силах [39, с. 76-78].

Селяни стали відчувати себе абсолютно залежними від влади. Селянська молодь, не дивлячись на споконвічну любов до природи, власну батьківщину, мріяв перебратись до міста, оскільки не бачили

інших варіацій для саморозвитку, а відтак, і перспектив власного проживання у рідних селах. Землю припинили сприймати як «ріг достатку», селяни відтепер почали покладати сподівання на начальників, які б могли кожному надати завдань. Селяни скаржились на погане існування, на нестачу потрібних товарів широкого вжитку, на безправність, але не виявляли бажань взяти ініціативність до власних рук та із настороженістю відносились до регіональних підприємців. За таких умов фермерам заздрили, поза очі називали їх «куркулями». «Жилка» приватних підприємців була знищена. За висловленням соціолога Є. Головахи, сучасна Україна потребує «переорієнтації цілих прошарків суспільства на середній клас та мале підприємництво». Це і стало результатом знищення приватної ініціативності протягом 1930 рр.

РОЗДІЛ 4

ВИВЧЕННЯ ІСТОРІЇ ТА ПСИХОЛОГІЇ КУРКУЛЬСТВА НА УРОКАХ ІСТОРІЇ В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

Період новітньої української історії містить багато сторінок, що відтворюють трагічні етапи нашої історії. Входження українських земель до СРСР супроводжувалося численними руйнівними для українського суспільства політичними та економічними акціями. Процес декомунізації в Україні відбувається з моменту проголошення незалежності. Однак, соціальні, ціннісні, ментальні зміни серед населення, що відбулися за десятиліття радянської, досить сильно вкорінилися у свідомість людей. Важливо вже зі шкільних років доносити до людей інформацію про перебіг історичних подій та про те, які наслідки вони мали для населення. У питаннях, пов'язаних з процесом розкуркулення на українських землях у 1920–1930-х рр. мова йде і про віддалені наслідки соціального, ціннісного та психологічного вимірів. Означені аспекти відповідають темам навчальних програм з історії для загальноосвітніх навчальних закладів («Історія: Україна і світ. 10–11 класи», «Історія України. Всесвітня історія. 10–11 класи») [19; 20].

Отже, події, пов'язані з процесом розкуркулення на українських землях та ціннісно-психологічними змінами серед населення, можуть бути представлені у ході шкільних уроків історії відповідно до розділів навчальних програм для загальноосвітніх навчальних закладів. Наприклад, за навчальною програмою «Історія: Україна і світ. 10–11 класи» аспекти теми, що стосуються провадження радянської політики боротьби з куркульством, можуть бути представлені на уроках у 10 класі («Історія: Україна і світ (1914–1945 рр.)») під час опрацювання Розділу 4. «Тоталітарні режими як виклик людству». Зокрема, за програмою передбачено пункт 4.5. «Утвердження комуністичного

тоталітарного режиму в СРСР», у рамках якого передбачено розгляд питань щодо колективізації на селі, опору селянства, масових репресії на українських землях. Отже – цей матеріал є базовим для теми розкуркулення і доцільно доповнити його фактами, що стосуються введення та початкової фази реалізації програми боротьби з куркулями. Пункт 4.6. «Репресії та Голодомор в Україні» доцільно доповнити фактами застосування репресії до так званих колишніх куркулів. У рамках опрацювання пункту 4.7 «Людина в умовах тоталітаризму: приклад України» передбачено розгляд аспектів щодо світогляду радянської людини, до яких варто додати інформацію про морально-ціннісні та психологічні зміни, що відбувалися серед українського селянства під впливом політики розкуркулення [19].

Можливість більш широко презентувати перебіг подій, пов'язаних з розкуркуленням українського селянства та наслідками цієї події маємо відповідно до навчальної програми «Історія України. Всесвітня історія. 10–11 класи». Зокрема, Розділ 4 означеної програми передбачає розгляд теми «Встановлення й утворення комуністичного тоталітарного режиму в Україні. У його межах передбачено низку позицій змісту навчально-пізнавальної діяльності, що безпосередньо відображають обрану тему кваліфікаційної роботи, а саме: «Розкуркулення і насильницька колективізація. Опір селянства. Примусові хлібозаготівлі. Масові репресії та їх ідеологічне виправдання. Політичні процеси 1920-х – початку 1930-х рр. Великий терор». У рамках розгляду цих змістовних складових учні десятих класів отримують можливість детально ознайомитися з політичними та економічними заходами радянської влади, що ознаменували початок знищення українського селянства, з перебігом подій, що отримали назву «розкуркулення», з переростанням економічних заходів проти селян у масові депортації та репресії, що застосовувалися до населення українських земель. Також, окреслений зміст дає можливість обговорити на уроках і не лише наслідки

економічного чи соціального характеру для українського населення, а й психологічні та морально-ціннісні зміни, що викликала політика перетворення заможних селян на ворогів [20].

Як бачимо, навчальна програма для загальноосвітніх навчальних закладів «Історія: Україна і світ. 10–11 класи», так і програма «Історія України. Всесвітня історія. 10–11 класи» містить достатню кількість позицій навчально-пізнавального змісту, які дають змогу презентувати матеріали кваліфікаційної роботи у шкільному курсі історії.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження за темою кваліфікаційної роботи доцільно окреслити наступні підсумки розгляду обраної теми.

За тридцять років незалежності України студії з історії політичних та соціально-економічних процесів 1920–1930-х рр. суттєво розширилися. Варто наголосити, що нове покоління українських істориків вийшло за межі стереотипів радянського сприйняття та суттєво розширило тематику наукових студій періоду проведення колективізації на українських землях. Свідченням цього є, наприклад, роботи С.В. Кульчицького, Ю.В. Котляра, Ю.В. Грищенко, Л.Д. Якубової.

Міжвоєнний період став часом кардинальних змін для українського селянина. Запровадження радянською владою державно-адміністративного керування сферою сільського господарства призвело до початку періоду колективізації. На шляху до провадження заходів колективізації постало заможне українське селянство, яке було перетворено радянською системою на соціально-економічних ворогів – куркулів. Створення колгоспів та ізоляція заможної верхівки українського села призводила не лише до їх економічного усунення, а й до масових депортацій та фізичного винищення так званих куркулів.

Підготовчі політичні заходи проти українського заможного селянства розпочалися ще у 1920-х рр., тоді як активне втілення політики ліквідації куркульства як окремого прошарку розпочалося з 1930-31 рр. Зокрема, 30.01.1930 р. Політбюро ЦК ВКП (б) ухвалило Постанову «Про заходи по ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації». Розкуркуленню підлягали тисячі селянських господарств на українських землях.

Слід відмітити ще одну постанову, яка стала початком масових репресій проти усіх проявів, що підпадали, на думку радянського керівництва, під антирадянську діяльність, а саме: Постанова політбюро ЦК ВКП(б) «Про антирадянські елементи» від 2 липня 1937 року. До

цієї когорти були зараховані й так звані «колишні куркулі». Ключову роль у здійсненні арештів мали міжрайонні оперативні групи НКВС, що створювалися великих населених пунктах.

Реалізація репресій проти українського селянства провадилася з крайнім порушенням як правових, так і моральних норм. У ході формування соціалістичної свідомості часто застосовувалася практика протиставлення одних соціальних груп іншим. Залякування, катування, депортації ставили за ціль не лише усунути певну кількість колишніх заможних селян, а й унеможливити прагнення до індивідуального господарювання у майбутньому та антирадянських виступів.

Проголошення куркулів «ворогами народу» супроводжувалося ще активною пропагандистською діяльністю з боку радянської влади, що мала закріпити негативне ставлення у суспільстві до заможних представників свого поселення. Зокрема, у літературних творах українські господарі- хазяї, що вміло вели свої господарство, поступово перетворюються на підступних ворожих куркулів.

Проведення радянською владою колективізації, розкуркулення, репресій, депортацій призводило до суттєвих змін ціннісно-моральних характеристик та значимих психологічних рис в українському суспільстві. Зростання політичного відсторонення більшості населення, відсутність власної громадянської позиції, відчуття повної залежності від держави, безініціативність, настороженість до успішних економічних задумів – усе це наслідки радянської політики, що провадилася десятиліттями, а однією з її складових частин була й практика розкуркулення.

Для збереження національної пам'яті про події міжвоєнного періоду ХХ ст. значимою є можливість вивчення психології куркульства в закладах середньої освіти відповідно до навчальної програми з історії для загальноосвітніх навчальних закладів («Історія: Україна і світ. 10–11 класи», «Історія України. Всесвітня історія. 10–11 класи»).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бажан О. Г. «Доба великого терору» в Україні : механізм реалізації. *Історія України. Маловідомі імена, події, факти.* (Збірник статей). Вип. 29. Київ, 2005. С. 116–129.
2. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні (1917–1953): суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. У 2-х кн. Київ, 1994. 234 с.
3. Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. Київ, 1999. 198 с.
4. Бривко Микола. Боротьба з «ворогами народу» у навчально-виховному процесі радянської освіти 1920–1930-х років. *Міжнародний науковий журнал «Грааль науки»*. № 1 (Лютий, 2021). С. 333-338
5. Васильєв В., ВіолаЛ. Колективізація і селянський опір наУкраїні (листопад 1929– березень 1930 рр.). Вінниця : Логос, 1997. 536 с.
6. Великий терор в Україні. «Куркульська операція» 1937–1938 рр. Упорядники : С. Кокін, М. Юнге. К. 2010. Кн. 1. 614 с.
7. Вронська Т. В. Заручники тоталітарного режиму : репресії проти родин «ворогів народу» в Україні (1917–1953 рр.). К. 2009. 378 с.
8. Ганжа О.І. Українське селянство в період становлення тоталітарного режиму (1917 – 1927). К., 2000. 324 с.
9. Голод 1932–1933 років в Україні: причини та наслідки / редкол. В.А. Смолій (голова) та ін. Київ : Наукова думка, 2003. 888 с.
10. Голод 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / упор. Р.Я. Пиріг. Київ : Києво-Могилянська академія, 2007. 1128 с.
11. Григорчук П. Розкуркулювання селянства в період насильницької колективізації сільського господарства. Вінниця, 1992. 118 с.
12. Гриневич Л.В. Голод 1928–1929 рр. у радянській Україні. Київ : Інститут історії України НАН України, 2013. 435 с.

- 13.Гриневич Л.В. Про хлібзаготівельну кампанію 1927/1928 рр. в Україні (До впровадження надзвичайних заходів в аграрній сфері). *Сторінки історії : збірник наукових праць*. Київ, 2010. Вип. 30. С. 112–121.
- 14.Грищенко Ю. Динаміка та соціально-економічні наслідки суцільної колективізації й Голодомору 1932–1933 рр. у болгарських селах УСРР. *Регіональна історія України*. 2018. Вип. 12. С. 187–204.
- 15.Даниленко Віктор, Касьянов Георгій, Кульчицький Станіслав. Сталінізм на Україні: 20 – 30-і роки. Київ: Либідь. 1991. 264 с.
- 16.Єрмак О.П. Ліквідація куркульства як класу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошук*. 1991. Випуск 1. С. 46–58.
- 17.Історія колективізації сільського господарства Української РСР : збірник документів і матеріалів : у 3 т. / ред. кол.: І.Х. Ганжа, Л.В. Гусева, І.Л. Шерман. Київ : Наукова думка, 1995. Том 2 : Здійснення суцільної колективізації на Україні 1927–1932 рр. 836 с
- 18.Історія українського селянства : наукове видання : у 2 т. – Т. 2 / [Андрощук О. В., Баран В. К., Веселова О. М., Ганжа О. І., Герасимова Г. П. та ін.]. К. : Наукова думка, 2006. 656 с.
- 19.Історія: Україна і світ. 10–11 класи. Навчальна програма з історії для загальноосвітніх навчальних закладів.
URL:<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
20. Історія: Україна і світ. 10–11 класи. Навчальна програма з історії для загальноосвітніх навчальних закладів.
URL:<https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv>
- 21.Капустян Г. Т. Українське село в умовах радянського політичного режиму 1920-х років : дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Дніпропетровський національний ун-т. Д., 2004. 184 с.

22. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933 : збірник документів і матеріалів / ред. кол. : С.В. Кульчицький та ін. Київ : Наукова думка, 1992. 734 с.
23. Кондратюк Костянтин. Радянська Україна 20–30-х років ХХ ст.: сучасний історіографічний дискурс. *Вісник Львівського університету*. Серія історична. 2013. Випуск 48. С. 245–261
24. Коцур Віктор. Історичні дослідження: упереджені та об'єктивні оцінки: (соціальні зміни і політичні процеси в Україні 1920 – 30-х рр.: історіографія). Київ : Наукова думка. 1998. 322 с.
25. Коцур Віктор. Українське суспільство в умовах радянського ладу: повсякденний вимір. Навч. посіб. Переяслав-Хмельницький. 2014. 276 с.
26. Кульчицький Станіслав. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919 – 1928). Київ: Основи. 1996. 178 с.
27. Кульчицький С. Між двома війнами (1921–1941 рр.). *УІЖ*. Київ. 1991. № 8, 9. С. 45-56.
28. Кульчицький С. Нариси повсякденного життя радянської України в добу непу (1921 – 1928 рр.): колективна монографія. Київ. 2009. 2010. 426 с.
29. Кульчицький С. Україна між двома війнами (1921–1939). Київ, 1999. 342 с.
30. Лазарович М., Лазарович Н., Стаднійчук Т. Україна в умовах більшовицького штурму економіки (кінець 1920-х – початок 1930-х років). *Українська наука: минуле сучасне, майбутнє*. Випуск 13. С. 44-71
31. Лазуренко В. М. Куркуль чи господар? Селянська економіка як соціальна категорія. Черкаси : Ваш Дім, 2005. 220 с.
32. Лазуренко В. М. Заможне селянство України в умовах НЕПу. Черкаси : Відлуння- Плюс, 2003. 160 с.

- 33.Моцак С.І., Турков В.В. Упровадження політики суцільної колективізації в болгарських селянських господарствах України (1927–1935 РР.). *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 31 (70). № 2. 2020. С. 18-26
- 34.Нагорна Лариса. Національна ідентичність в Україні. Київ: ІПіЕНД. 2002. 364 с.
- 35.Пащенко Володимир, Киридон Алла. Більшовицька держава і православна церква в Україні. 1917 – 1930-ті роки. Полтава: АСМІ. 2004. 272 с.
- 36.Питання аграрної історії України : *Матеріали дванадцятих наукових читань, присвячених пам'яті Д. П. Пойди*: зб. наук. пр. / редкол.: В. В. Іваненко (відп. ред.) та ін. Д.: ПФ Стандарт-Сервіс, 2018. 195 с.
- 37.Політична історія України. ХХ століття: У 6-ти т.: Т. 3: Утвердження радянського ладу в Україні (1921–1938) / С. Кульчицький (кер.), Ю. Шаповал, В. Греченко та ін. Київ, 2003. 464 с.
- 38.Політичний терор і тероризм в Україні ХІХ–ХХ ст.: Історичні нариси / НАН України; Інститут історії України / Відп. ред. В. Смолій. Київ, 2002. 388 с.
- 39.Рева І. По той бік себе: соціально-психологічні та культурні наслідки Голодомору і сталінських репресій: Науково-популярне видання. К.: К.І.С., 2019. 272 с.
- 40.Рибак І.В. «Куркульське заслання» депортованих селян України у 1929–1936 рр.: масштаби та регіони спец поселення. *Вісник Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. 2013. Вип. 6. С. 398–406.
- 41.Рибак І. В., Матвеева. Ю. Розкуркулення на Поділлі в період “колективізаторської лихоманки” (грудень 1929 – березень 1930 рр.). *Наукові праці Кам'янець-Подільського державнопедагогічного університету. Історичні науки*. Т. 2 (4). Кам'янець-Подільський, 1998. С. 186–191.

- 42.Рибак І. В., Матвеев А. Ю. Трагічний перелом. Колективізація і розкуркулення на Поділлі та Південно-Східній Волині. Кам'янець-Подільський : Абетка, 2001. 140 с
- 43.Рибалка І. К. Сталінщина й розселянювання країни. *Український історичний журнал*. 1989. № 5. С. 3–12.
- 44.Рябченко О. Студенти радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації: монографія. Х. : ХНАМГ, 2012. 456 с.
- 45.Тарапон О. Ціннісні орієнтири в Україні в умовах формування тоталітарного менталітету 1920 – 1930-х рр. *Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe*. Vol. 2/2016. S. 9–25
- 46.Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : РОССПЭН, 1999. Т. 1 : Май 1927 – ноябрь 1929. 880 с.
- 47.Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание 1927–1939. Документы и материалы : в 5 т. / под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. Москва : РОССПЭ, 2001. Т. 3 : Ноябрь 1930–1933. 1008 с.
- 48.Українське радянське суспільство 30-х рр. XX ст.: нариси повсякденного життя: Колективна монографія / Відп. ред. С. В. Кульчицький. К.: Інститут історії України НАН України, 2012. 786 с.
- 49.Шаповал Юрій. Україна XX століття: особи та події в контексті важкої історії. Київ: Генеза. 2000. 326 с.
- 50.Якубова Л.Д. Суцільна колективізація в селах етнічних меншин. 1930–1935 рр. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. Київ : Інститут історії України НАН України, 2004. № 11. С. 370–412.

ДОДАТОК А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ
ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНСЬКОГО
ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Калак Віанна Олександрівна,
учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, УСВІДОМЛЮЮ, що академічна
добročесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОВОБ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
  - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
  - принципів та правил академічної добročесності;
  - нульової толерантності до академічного плагіату;
  - моральних норм та правил етичної поведінки;
  - толерантного ставлення до інших;
  - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
  - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
  - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
  - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
  - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
  - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
  - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
    - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
    - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
    - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
    - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
  - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
  - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
  - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
  - не підроблювати документи;
  - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
  - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
  - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
  - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
  - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символи університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
  - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
  - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної добročесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної добročесності.

05.10.2021
(дата)

(підпис)

Віанна Калак
(ім'я, прізвище)